

Szemléleti kérdések a históriában

„A történelmet alakító ember méltó az igaz históriára. Ezt akarja szolgálni több olyan irányzat is, amelynek célja egzaktabbá tenni a múltidézés tudományát. Ezt követeli az írástudói, a jövődövel szembeni felelősségtudat, s erre szorít a szakma öntörvényű fejlődése is. [...] A história tudományában is be kellett következnie bizonyos szemléleti változásnak“ — olvasható Csetri Elek és Imreh István könyvében.* A szerzők vázolják a történetírás fejlődésének tendenciáit, elvi, szemléleti, módszertani kérdés-komplexumát. A korábban felismert történelmi tények, események egyedi, mennyiségileg sem meghatározó voltából levont összegezők ismételt felülvizsgálásra készítetnek. Nem tagadjuk a különböző történelmi irányzatok eredményeit, de a jelenkor tudományos fejlődésében beállt változások és különösen a társadalomtudományok elvi, módszertani határainak elmosódása, kölcsönös kiegészítése és az egzakt tudományok fölfedezte törvényszerűségei s a modellek kidolgozásában elért eredmények szükségszerűen igénylik a szemléleti megújodást és alkalmazkodást.

A kvantifikálás lehetőségeinek felismerése nem új keletű a történetírásban. A múlt század második felének pezsgő „oklevéltári mozgalmában“ felkutatott és rendszerezett anyagban nagyon sok olyan volt (conscriptiók, lustrák stb.), amelyeket a történelemtudomány főleg statisztikai módszerekkel értékesíthetett. Az más kérdés, hogy az akkori történetírói szemlélet ennek nem tulajdonított elsődlegességet. Nem mondhatjuk, hogy nem ismerték fel jelentőségét, hanem, ha csak a hazai és mondjuk, a szélesebb közép-európai helyzetképet idézzük fel, világos, hogy az akkori ideologikus és (az abból eredő) politikai elvárások természetesen igé-nyelték és feltételezték azt a szemléletet, amely az esemény-, a kultúrtörténet nagy problémáit résztanulmányokban és összegezésekben feldolgozva hagyta ránk.

A szemléleti kérdéseknek számokkal érvelő felülvizsgálása és helyes megválaszolása két esetben is igen lényeges helyet kap Csetri és Imreh könyvében, amely elsőként az erdélyi feudális (rendi) társadalom tipológiájának, vagy ha úgy tetszik, modelljének újraértékelését taglalja. Erre vonatkozóan a tulajdonképpeni dolgozatban népesedési és társadalmi kategóriák, struktúrák viszonyrendszerének elemzésekor bő adatokat szolgáltatnak. Az érintett kérdés azért fontos, mert — Marc Bloch szavaival élve — „becsúszunk a kísértésbe, és mindent természetesnek látunk“. Ez történt akkor, amikor az erdélyi vármegyék — Alsó-Fehér, Hunyad, Kolozs — jobban felkutatott gazdasági-társadalmi helyzetképét és viszonyrendszerét strukturális vonatkozásaiban általánosították a nagyobb egységen belüli részek kevésbé kutatót és így kevésbé ismert valóságára. Holott a nagyobb egységben éppen a részek (román, székely, szász autonómiák) meghatározó szerepe volt az a formáló erő, amely szélesebb kelet-európai keretek között is a más milyenség jegeit nyomta rá egészen a közelmúltig az általános erdélyi fejlődésre.

A másik egy bizonyos szemléleti probléma, amely, sajnos, napjainkig okozott félreértéseket, tévedéseket, és amely éppen az említett módszerből deduktíve származott. A kérdés sarkalatos, de negative. Két ellentétes póluson alapszik. Arról van szó, hogy Alsó-Fehér, Hunyad és Kolozs megyében a társadalmi képlet látszólag egyszerűnek tűnik: egyik póluson áll a nemesség, a másikon ennek természetes-törvényszerű ellentéte, a jobbágyság. Az időszak történeti valóságához tartozik, hogy a nemesség nemzetiségében többnyire magyar, míg a jobbágyság többsége román. Ennek alapján a régi polgári történetírás korpéprajzában a felszíni, nyilvánvalónak látszó másodlagos tényező került előtérbe, a „kézenfekvő“ ideologikus politikai szemlélet kapott teret, amikor felállította „az elnyomó és elnyomott nép“ általánosító sémáját. Ily módon azonban nemcsak a torzító, nacionalista leegyszerűsítés vált történelemmódosítóvá, hanem a román parasztság nagy része is meg-

* Csetri Elek—Imreh István: Erdély változó társadalmá. 1767—1821. Kriterion Könyvkiadó. Buk., 1980.

fosztódott attól a történelmi szereptől, amely a szabad emberi státus megőrzése folytán joggal megillette. Arról van ugyanis szó, hogy az adótáblákba feljegyzett szabad román parasztok száma 1765 és 1821 között állandóan növekedett (1767-ben például 14 649, 1815-ben 27 310, 1821-ben pedig 24 046). Az igazság tehát az, hogy számuk alig maradt alatta a szász szabad parasztokenak, és „eleinte kétszer, majd háromszor olyan sokan vannak, mint a szabad székelyek”. (I. m. 11.) Azt hiszem, mindenki felismerheti e tények rendkívüli, tudatalakító jellegét és szerepét.

Természetesen ilyen vagy olyan okokból (mint ahogy azt a szerzők is említik) az összeírások alkalmával sokan kimaradtak, de lényeges, alapvető vonásaiban, egy tagban s ezen belül a részek viszonyrendszerében, struktúrájában a statisztikai elemzés képes megragadni több évtized és század meghatározó demográfiai és társadalmi tendenciáit.

A szerzők nem titkolják kételkedéseiket a történelmi statisztikai elemzés közönségsikerét illetően: „milyen arányban van az a többlet, amelyet a história megbízhatóságában, tudományos voltában nyert azzal, amit veszített vonzerejéből, olvasókat toborzó érdekességéből? Ebben az esetben nem szakadékmélyítésről van szó, ugyanis a szerzők tudatformáló, önismeretet mélyítő szándéka, és általában ezt a célt szolgáló, eddigi elismerést kiváltó munkásságuk eredményeképpen új területekre vezettek, módszertani fogásokra tanítottak akarva vagy akaratlanul sok történetemkedvelőt és -művelőt, akik sok esetben éppen így váltak a helytörténet, a saját falujuk, városuk, megyéjük, intézményük multjának kutatóivá. E sajátos nevelői, tömegművelési teendők szükségyszerűségéhez égetően tarsul a történelemnek mint tudománynak az adott lehetőségekhez mérten, legalább részletkérdéseiben való szakszerű művelése — mert itt erről van szó. Ami az adott szemléleten belül módszertanilag is megújulódtat tételez. Ezt az utat ki lehet taposni, de simára hengerelni annál nehezebb, minthogy sok részletkérdés van meg függőben, s mindmégannyi a hagyományos értelemben vett történeti hozzáállást s nem utolsósorban adekvát módszerek kidolgozását igényli.

Az is tény, hogy a levéltárainkban meglévő, statisztikai módszerekkel hasznosítható történelmi anyag nem egységes — erre különben a szerzők is felhívják a figyelmet —, ami magától értetődően árnyaltabb szempontok előtérbe helyezését követeli meg. Nem mindig rendelkezünk elegendő, a kort, az illető történelmi helyzetet megfelelő módon tükröző ellenőrző adatokkal. Az ideális az lenne, ha kezdve a XIV—XV. századtól, nagyjából hasonló elgondolások alapján készült, azonos kritériumokat magában foglaló tábláink volnának. Szükséges lenne a sajátos fejlődés és színek körvonalazásához a rendelkezésre álló táblák alapján nyert képek a szélesebb közép-kelet-európai összefüggésbe helyezése.

Példaként emlitenék meg egy 1553-ban, az akkori Pozsony vármegyében készült összeírást (*Vectus inclity Comitatus Poson. ex. privatorum oficiatum vectus Descriptio de anno 1553. Századok, 1877. 96—111.*). Abban már jórészt megvannak azok a számbavételi szempontok (rubrikák), amelyek a későbbi századok adóösszeírásaiban is többé-kevésbé ismétlődnek. Az idézett Descriptióban a falusi szolgabírók név szerinti említése mellett helységenként feltüntetik az adózó és az adó alól mentes porták számát. A függőségben levő társadalmi kategóriák: inquilini (zsellér), colon (jobbágy), servitori (szolga). Ezekon kívül szerepelnek a libertinik, azaz a szabadosok is.

A másfél száz évvel későbbi, pontosabban 1712-ből való összeírás (*Századok, 1877. 111.*) már felfogásában és kivitelezésében majdnem hasonlatos azzal, amivel mi dolgozunk jelenleg, és amely Udvarhelyszék és Bardóc fiúszék az 1818—1848 közötti időszakból falvanként és személyenként adja e vidék lakosságának összeírását, helységenkénti összegezésekkel. A történelmi értelemben vett Udvarhelyszékben 130 helység volt. Az adószedést, az adózók összeírását évenként január-februárban végezték el. Az itt szereplő társadalmi kategóriák családonként: egy telkes nemes, lófó, gyalog, libertin, jobbágy, zsellér, városi polgár, cigány, földnélküli stb. adózási köteleiségeiket szántó, kaszáló, szőlő, állatok száma stb. alapján számították. Ugyszintén családonként fel van tüntetve az adómentes férfi, nő, a lány- és fiúgyermek száma is. Tehát harminc esztendő rendszeres évenkénti adóösszeírásával rendelkezünk. A meglévő adattömeget a hagyományos módszerekkel feldolgozni nemigen lehetséges, inkább a gépi feldolgozás jöhet számításba, vállalva előnyeit és hátrányait.

A szóban forgó tanulmányban a szerzők lényeges pontokban tágitották problémálatásunkat, ami például a társadalmi struktúrák időbeni növekvő vagy csökkenő tendenciáját, mennyiségi és minőségi viszonyok kategóriánkénti alakulását illeti. Ugyanakkor felvillantották azt a lehetőséget is, hogy az általuk az utóbbi években feldolgozott és közreadott tanulmányok (lásd még Pataki József—Imreh István: *Székely felkelés 1595—1596. 146—189.*) segítségével mintegy kétszáz év struk-

turális metszetének kidolgozását kíséreljük meg témánk és tájegységünk esetében. (A tornyosuló problémák hangos gondolkozásra készítetnek. Mindinkább előtérbe kerül a módszer kérdése.)

Az adótabellák demográfiai helyzetet és gazdasági (birtok)viszonyokat tükröznek, s ebből bomlik ki a társadalmi kategória. A három együttes elemzése a statisztika segítségével lehetséges: demográfia/gazdasági (birtok)viszony vagy demográfia/társadalmi kategória, úgy, ahogyan említett munkájában Csetri és Imreh is eljárt. Viszont az is igaz, hogy nagyobb egységet (ez esetben a történelmi Erdélyt) felülemelő elemzésnél a három együttes megoldása rendkívüli feladatok elé állítja a kutatót. A mélyrétegek kutatásában mindinkább előtérbe kerül a szociológia is. A statisztikai középérték-számítás például egy társadalmi kategória esetében térben és időben egyaránt a szociológiában használatos esettanulmány elvégzésére is kisért. A nagy számok törvényével dolgozó statisztika a variánsok helyes programozásával érzékelhetőbbé teszi az egészen belül a részt s ennek arányát (arányait) az egészhez viszonyítva, valamint a részek közt fennálló arányokat is. Kibontja a résztípusokat, s ezáltal a modell dinamikájának törvényszerűségeit, kötődéseit, irányát is. De a részek — és ezen belül az egyén és család mint adózó alanyok — közötti viszony milyensége fehér folt marad. Azt lehetne mondani ebben az esetben, hogy a hagyományos módszerekkel is mindezt apasztani lehetne. Ez igaz, de csak abban a helyzetben, ha már a szaktudományok határterületeinek módszertani kérdéseit érintettük, és az esettanulmány hasznosítását fölvetettük. Újólág hangsúlyozni szeretnők, hogy ha már statisztikai középértéket kell keresnünk a nagyobb egységen és a részekben belül is (például egy helység s ezen belül egyén/család), akkor eleve adott az esettanulmány lehetősége és alanya. A tárgyalt témában rendelkezésre álló, az adótabellákhoz csatolt adómentesítési kérések (betegség, öregség), munkaszerződéses, falutörvények stb. hasznosítása is ténylegesen biztosítaná az árnyalt, színes és egyben a szerzők által is mint korparancsot hirdetett „igaz história” írását.

A táblázatokba (adótabellákba) írt számok mereven és szókimondóan rögzítenek egy adott állapotot. A számok mögötti kép vallatása során azonban kiderül, hogy ez nem statikus, hanem állandó, lassúbb vagy gyorsabb mozgásban lévő folyamat pillanatnyi exponálása; a hétköznapokból kiszűrődött változások regisztrálása időben és térben. Az előbb és az utóbb mondottakat egy példával szeretnők megvilágítani. Homoródszentpéter helységben 1818-ban 32 család élt, ebből 30 jobbágy, egy cigány (a kor dokumentumaiban mint társadalmi kategória szerepel) és egy „impossessionatus”. A két utóbbi nem rendelkezik földdel és állatokkal, így egyelőre nem vesszük számításba. A falu határában 355 köből gabonát termő szántó és 182 szekér szénát adó kaszáló van. Az említett családok 136 kis- és nagyalállattal rendelkeztek. Mindezekre facultatumot és fejadót fizettek, ez alól 19 személy mentesített (öregek és gyerekek). Első látásra ennyit mond az adótabella. Az összesítő adatok mögötti átlagértékek számításánál azonban a kép a következőképpen módosul. Az említett 30 családból egy családra 12 köből gabonát termő szántó, 6,6 szekér szénát biztosító kaszáló, 1,8 ló, ökör, tinó, juh, kecske, sertés és 0,59 tehén jutott. Pénzbeli contributiója egy családnak egy évre (beleértve a cigányt és az impossessionatust is) 6 rénus forint és 50 krajcár. Tovább menve, ezen az átlagon belül horizontálisan és vertikálisan is tágul látásunk. Ugyanis az elemzés köre a családokra s az ezek közötti birtok- és tulajdonviszonyokra szűkül le. Ebben az átlagos jobbágyfaluban, ahol az 1818 és 1848 közötti időszakban a szántó és kaszáló nagysága, valamint a lakosság (családok) száma is változatlan arányokban áll előttünk, mégis átrétegződési folyamatoknak vagyunk tanúi. Ami elsősorban a családok szintjén tapintható ki. Az ugyanis, hogy Homoródszentpéter helységben nem minden jobbágycsalád rendelkezett szántóval, kaszálóval és állatokkal. S van eset, amikor a jobbágycsalád kénytelen munkát vállalni a módosabb, de szintén csak jobbágyi státusban lévő családnál, sőt ez utóbbinak is jobbágya van. (Mert csak kevés birtokkal vagy egyáltalán semmivel sem rendelkezett.) A „jobbágyom jobbágyának a jobbágya”-séma, amely ebből a kevésbé tipikus példából adódik, nem általánosítható az egész Udvarhelyszékre. Tehát a mikrostruktúrák elemzéséből kiszűrődő konklúzió éppen úgy nem lehet evidens, mint a makrostruktúrák általánosításokra hajlamos összegezései. A kettő együttes alkalmazása a rész és az egész folyamatainak dinamikáját egymást kölcsönösen feltételezve képes kiegészíteni, árnyaltabbá tenni. Fennáll tehát annak lehetősége, hogy a viszonyrendszereket majdnem teljességükben tudjuk megragadni.

A vizsgálódások ilyen irányba terelése és céltudatosítása távlatokban megfelelő tudományos apparátust igényel (s több emberöltő kutatómunkáját) ahhoz, hogy a részletkérdések megoldásának hasznos teendőitől eljussunk az összegezésig is.

A szerzők is hangsúlyozzák a statisztika és a demográfia együttvalóságát. Az így nyert mennyiségi kép viszont nem képes tükrözni a számok mögött húzódó társadalmi struktúrák dinamikájának minőségi vonatkozásait. Ezért említettük a statisztika, demográfia és szociológia módszereinek együttes alkalmazásából kibontakozó elemzések lehetőségeit. Csakis ezúton és hasonló módon történhet a kortárs társadalmak párhuzamba állítása egymással; ezek szüntelenül befolyásolják egymást, fejlődésükre, éppen közelségük és egyidejűségük folytán, ugyanazok az okok hatnak, s részben közös talajon születtek és alakulnak.

A viszonyrendszerek, hatások és kölcsönhatások keresése és kiemelése nemcsak a nagyobb egység (ez esetben Erdély) s az ezen belüli részek (román, székely, szász autonómiák és vármegyék) viszonylatában szükséges, hanem mindezek összességének tekintetében is. De keresendő magának a sajátos egységeknek a helye és szerepe a szélesebb értelemben vett kelet-európai és egyáltalában az európai feudalizmus fejlődésében. Mert itt a középkor alkonyát mintegy másfélszáz évvel túlélte a közösségi társadalom életvitelének egy olyan formája, amely egy bonyolult gazdasági-társadalmi és politikai közegben communityként helytel-közvetlen eredményesen tudta akaratát érvényre juttatni. És amely éppen egyedi, sajátos vonásainál fogva illeszkedik be abba a más időpontú, de azonos síkú egyetemes emberi fejlődésbe, amelynek lényeges vonásait, dinamikáját Marx *A tőkéstermelés előtti tulajdonformák* című tanulmányában határozta meg a múlt század ötvenes éveiben.

Csetri és Imreh könyve éppen a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet bonyolult, szövevényes társadalmi mozgásának struktúráját vizsgálja (tájainkon). A szerzőknek sikerült kiemelniük olyan tényezőket, amelyek lényegében választ adnak a még csirájában lévő polgári társadalomban továbbra is fennmaradó erős feudális kötöttség okaira.

Az átmenet időszakának bonyolult rétegződése és az ebből adódó viszonyrendszer kettős tendenciájú nálunk. Egyrészt a vármegyékben a folyamat hasonlatos az átlagos közép-kelet-európaihoz, másrészt ellenben a perifériákon, a volt autonómiák területén mindez lassabb mozgású és drámaibb.

Meglátásunk szerint ez utóbbi helyeken és részeken voltak a történelmet és jövőt alakító paraszti rétegek a legradikálisabbak 48-at megelőzően és a forradalom idején is. Vajon nem a szabadparaszti, a bocskoros nemesi rétegek vállalták itt az „elsőhegedűs” szerepét? Ugyanis státusukban választ el kerültek: vagy jobbjágsorba süllyednek, vagy átmentődnek az új kornak.

Mindenesetre az átmenet komplex kérdéskörét csakis e probléma összeurópai összefüggésében és vonatkozásaiban lehet (véleményünk szerint) helyesen megválaszolni ahhoz, hogy sajátos egymásravezetéseink tényeiből megnyugtató képet tudjunk felvázolni.

Csetri Elek és Imreh István kis könyve rendkívül hasznos, gondolatébresztő, távlatokat nyitó értékes munka; lapjait áthatja az önismeretre törekvés azon igazsága, amely szerint a jelent nem lehet megérteni a múlt megfelelő, elfogulatlan tanulmányozása nélkül.

Pászka Imre

Marcel Chirnoagă grafikája